

Anna Wierzbicka, English (Meaning and Culture)

Oxford University Press, Oxford, 2006. 352 lap

A természetes munka főcíme egyszerre semmitmondó és beszédes: az átlagolvasó talán angolnyelvkönyvnek véli, a szemantikával, pragmatikával, interkulturális pragmatikával foglalkozó szakemberek számára azonban a szerző neve valószínűsíti, hogy az említett területek valamelyikébe tartozó, választott tárgyának további kutatási irányait kijelölő, határozott, egyéni véleményeket megfogalmazó műről lehet szó. S tanulmányozva azt, elvárásaikban nem is csalatkoznak. A lengyel származású, az ausztráliai New England Egyetemen tevékenykedő neves professzor asszony jelen kötete minden bizonnyal a kulturális szemantika sokat idézett alapműve lesz, ahogy eddig napvilágot látott könyvei is szakterületük meghatározó forrásai (WIERZBICKA 1988., 1991., 1992., 1999.). A négy fő részre tagolódó kiadvány kettős céllal íródott: egyfelől bemutatja az angol nyelvi jelentések történelmileg alakuló, formálódó világát, másfelől feltárja azokat a kulturális alapokat, amelyekre e folyamatok épülnek.

Témaválasztása szerencsés és időszerű. Az angol globális világunkban meghatározóvá vált szerepe, lingua franca státusza számos kérdést vet fel. Ezeket veszi sorra az első rész

(Meaning, History and Culture). Az egyik lényegi felvetés: mit is értsünk „angol”-on, egyes számat kell-e használnunk vagy többeset, miképpen azt TOM MCARTHUR *The English Languages* (1998.) című művének címében teszi. Az angol változatainak elkülönítésére a szakirodalom többféle lehetőséget kínál. A leginkább elterjedt és közkeletű a hármas, „brit angol” (British English), „amerikai angol” (American English) és az „angol változatai” megkülönböztetés. (Utóbbiak közé tartozik többek között az indiai, a nigériai, a szingapúri angol.) Egyre használatosabb BRAJ KACHRU felosztása (1985.). Ő a történelmi kialakulás szempontjait figyelembe véve beszél az angol „belső” és „külső kör”-éről (inner circle, outer circle). Az ausztrál angol, noha sokban különbözik a brit vagy amerikai angoltól, e rendszerben a belső körben helyezkedik el, míg a szingapúri a külsőben. A különféle „angolok” létezése felvet egy másik, a jelen könyv elméleti alapjait tekintve meghatározó kérdést: lehet-e, kell-e kultúrát rendelni a gyűjtőnévként használt „angol”-hoz. A válaszok meglehetősen éles vitákat váltottak ki a szakmában, de az érintett társadalmakban is. Az ellentétes nézeteket képviselők egyik tábora vehemensen vagy kevésbé harciasan, de elveti a nyelv és a kultúra összekapcsolódásának gondolatát az angol esetében. Érveik között megtaláljuk a volt gyarmati népek (jogos) érzékenységét, a sokféleségből adódó objektív nehézségeket. Az „angol kultúra” fogalma azonban akkor vált különösen gyanúsá, kerülendővé, amikor a hozzá való viszonyulásban politikai, ideológiai elemek is megjelentek. A 70-es években kezdődő új etnikai mozgalom (new ethnicity movement) például a kulturális pluralizmus jegyében ellenséges volt minden olyan gondolattal szemben, amely az angol vagy amerikai angol kultúra létét elfogadta. A többségi nyelvet kommunikációs eszközzé fokozta le, nem kötött hozzá kulturális mintákat, értékeket, mondván, hogy ilyenek nincsenek, de ha lennének is, megtanításuk/megtanulásuk antidemokratikus, reakciós lenne (I. NOVAK 1972.). Az elfogadóbb nézet képviselői az angol kulturális semlegességét hangsúlyozták (QUIRK et al. 1985.), de – önmaguknak ellentmondva – egy olyan angol világ képét festették meg, melyben az egyes változatok mellett, hogy osztoznak valamiféle közös kulturális örökségen, tükrözik a saját független, egyedi kulturális sajátosságait is. (Azt, hogy pontosan mi is ez a „shared culture”, nem határozták meg.)

WIERZBICKA határozott ellenvéleményt fogalmaz meg, ahogy az angol mintákat nyelvi univerzáléként felfogó BROWN–LEVINSON-, valamint LEECH-féle udvariassági elméletekkel szemben is tette. Értelése világos, ésszerű, gyakorlati megfontolásokon alapul és igen élvezetes. Hogy lehet az, teszi fel a kérdést, hogy minden nyelvben jellegzetes világlátás rejlik, csak az angolban nem? PARKER indiai fügefű hasonlatára támaszkodva (PARKER 2001: 7) az összes angol közös gyökerének, az angol kulturális örökség megtestesítőjének az angol angolt (Anglo English) tekinti, mely mint a legrégebb történelmi képződmény, kulturális fundamentumul szolgál fiatalabb változatai számára. (Éppen ez a tény, az egy töről fakadás jogosít fel arra a szerző szerint, hogy egyes számban beszélhessünk róluk.) Mivel szerepüket vitathatatlanul más és más kulturális tradíciók között, társadalmakban töltik be – a humboldti tételek ékes bizonyítékaként – eltérnek alapnyelvüktől. Az ausztrál angol például számos, csak az ausztrál kultúrával magyarázható vonással bír, de a brit angol kulturális örökségből is sokat tükröz, jóval többet, mint mondjuk, a szingapúri angol.

WIERZBICKA a forrás, az angol angol kulcsfogalmainak és diszkurzusmintáinak kulturális alapú szemantikai megfejtésére vállalkozik. Követett módszerének elméleti hátterét az ún. természetes szemantikai metanyelvelmélet (natural semantic metalanguage theory, rövidítésben NSM) biztosítja, az egyes leírásokban pedig a kulturális forgatókönyv (cultural

script) eljárást alkalmazza. Az előbbinek, mely a legfejlettebb összehasonlító módszer az interkulturális szemantikában, fő elveit 1972-es munkájában fektette le (WIERZBICKA 1972.), majd munkatársával fejlesztette tovább (WIERZBICKA 1996.; GODDARD–WIERZBICKA 1994., 2002.). Az NSM két fő állításra épül. 1. Minden nyelvben léteznek a jelentéseknek egy szavakban vagy más nyelvészeti kifejezésekben testet öltő kis univerzális alapsoportja, az úgynevezett szemantikai prímek (semantic primes) családja. Ilyenek például a JÓ, ROSSZ értékelők; a KICSI, NAGY leírók; az EGY, KETTŐ, NÉHÁNY, MIND, SOK mennyiségjelölők; a GONDOL, TUD, AKAR, ÉREZ, LÁT, HALL mentális és tapasztalati predikátumok stb. 2. Ez a tovább nem redukálható, 60 elemből álló jelentésbeli mag természetes nyelvek esetében megfeleltethető egymással, ezért alkalmas arra, hogy olyan terminusokkal magyarázzuk meg az összetett vagy kultúrspecifikus szavakat, értékeket, attitűdöket, grammatikai konstrukciókat, illetve fogalmazzunk meg kulturális foratókönyveket, amelyek egyértelműek, világosak és lefordíthatók minden nyelvre és kultúrára.

A szintén általa kidolgozott kulturális foratókönyv tulajdonképpen a diszkurzuskonvenciók értelmezésének módszere a szemantikai prímek metanyelvének segítségével. Alapfeltevése szerint ha az embereket (individuumokat és közösségeket) a saját különlegességükben akarjuk megérteni, olyan szavakkal kell ezt tennünk, amiket közösen birtokolnak, s amelyek részét képezik az univerzális emberi fogalmaknak. A kulturális normák így nagyobb pontossággal követhetők ki, mintha olyan – a vizsgált kultúrától esetleg idegen – címkékkel élnénk, mint udvariasság, kollektív, individuális, magas kontextus, alacsony kontextus stb. Ha például a közvetettségre törekvő angolszász udvariassági normákat tekintjük a nyelvi viselkedésmódok mintájául – ahogy ezt nagyrészt tesszük –, az ezektől eltérő direkt megnyilvánulások, a szláv népek szívélyessége, a mediterrán kultúrák tagjainak érzelmessége óhatatlanul ellentétes megítélés alá (udvariatlan, tolakodó, sértő) esnek. A kulturális foratókönyvvel valóban kiküszöbölhetők a sztereotipizálás, a kultúrák indirekt minősítésének, az etnocentrikusságnak a hibái, teljesen kiforrott eljárásnak azonban korántsem tekinthető: csak empirikus vizsgálatokra építve alkalmazható (ami jó), de elég nagy kihívás elé állítja a kutatót: lényegében modellálnia kell az adott nyelvi viselkedést eredményező folyamatot, mégpedig a szemantikai prímekekre épített nyelvezettel. (Ez a finomabb eltérések esetén nem mindig sikerrel kecsegtető vállalkozás.) Ízelítőül nézzünk egyet a WIERZBICKA által lefektetett foratókönyvek közül! A japán kultúra azon jellemzője, hogy kerüli a durva beszédet, helyteleníti az egyet nem értést s ezzel egyidejűleg bátorítja a másokkal való egyetértést, az alábbi kulturális foratókönyv követését valószínűsíti a szerző olvasatában (93):

[az emberek így gondolkodnak:]

ha valaki azt mondja nekem valamiről, hogy „Ezt gondolom erről”,

nem jó, ha valami ilyesmit mondok ennek a személynek:

„Én nem így gondolom”.

[az emberek így gondolkodnak:]

ha azt mondom a másik embernek valamiről, hogy „Ezt gondolom erről”,

jó, ha ezzel egy időben azt is mondom a másik embernek:

„Úgy gondolom, hogy azt fogod mondani, hogy „Én is így gondolom”.

Minden közösség bír olyan, a kultúrájának értékeit magukba foglaló szavakkal, amelyek a mindennapi életben segítik tagjait, irányítják az ítéleteiket, a viselkedésüket. Ezek között vannak olyanok, amelyekre tudatosan építenek. A *reasonable man* kifejezés például a brit jog alapkategóriája (jelentése: 'gondolkodni képes, intelligens, hétköznapi átlagember', „the man on the Clapham omnibus”). Más alakzatok ezzel szemben olyanok, mint a levegő, öntudatlanul épülnek bele a nyelvhasználatba, észrevétlenül teszik a dolgukat. A könyv második része (English Words: From Philosophy to Everyday Discourse) az angol kultúra néhány meghatározó fogalmának, a RIGHT – WRONG és a REASONABLE, FAIR értéklőknek kulturális jelentéstörténetén vezet bennünket végig, igen gazdag filozófiatörténeti, nyelvtörténeti, irodalmi anyagra támaszkodva. Jelentésváltozásuk és -bővülésük bemutatása élvezetes kultúrtörténeti olvasmány, a szakemberek számára pedig mintául szolgál a kulturális forgatókönyv módszerének az NSM elméleten belüli alkalmazására. Kövessük most végig a 4. fejezetre támaszkodva vázlatosan a magyar összevetésben zavarba ejtően gazdag REASONABLE mai jelentéseinek (ésszerű, elfogadható, megalapozott, indokolt, méltányos, tárgyilagos stb.) kialakulását!

1. lépcső: 'endowed with reason' ≈ 'ésszel bíró', 'gondolkodni képes személy'; *Man is a reasonable two footes beast* (Chaucer, 1374.); *Reasonable creature* (Shakespeare, Sok hü-hó semmiért. I. szín).

2. lépcső: 'can think well' ≈ 'jól, megfelelően, értelmesen gondolkodó'. A szó előző jelentése kibővül a megfelelően, jól gondolkodás képességével; *Reasonable and judicious readers will not dislike the same digression* (az Oxford English szótár 1636-ból származó adata).

3. lépcső: a 2. jelentés fokozatosan összekapcsolódik a tudás behatárolt voltának és a bizonyosság hiányának a jelölésével. A *reasonable doubt* ('megalapozott, biztos kétség') kifejezés a XVII. században tűnt föl és a XVIII. században gyökeresedett meg még ebben az értelemben, vagyis akkortájt az *I am reasonably certain* kifejezés – ellentétben a mai 'nem vagyok egészen biztos' tartalommal – még az egész bizonyosságot tükrözte. E döntő jelentésváltozás létrejöttének mozgatórugója a tényekkel, az igazsággal szembeni óvatosabb magatartás, a 'nem akarok többet mondani, mint amennyire van bizonyíték vagy bizonyítható' álláspont a felvilágosodás filozófiájában gyökeredzik.

4. lépcső: a mérsékelés, a lefokozás általánosabb kifejezője s a meghatározhatatlan mennyiséget jelölő *much, very* szavak elkerülésének eszköze lesz: *reasonable force* ('arányos erő'), *reasonable time* ('valaminek az elvégzésére elegendő idő'), *reasonable amount* ('az éppen szükséges mennyiség').

5. lépcső: mint 'anti-much', 'anti-very' összekötődik a túlzott dicséret elkerülésének követelményével, s a *very good* helyettesítőjévé válik. Ezzel egyidejűleg átveszi a 'jó' fogalmának pragmatikus, a realitás talaján álló megjelenítését: *reasonable left-handed player* (elfogadható, egészen jó balkezes játékos); *reasonable year* ('tűrhető, elfogadható év').

6. lépcső: a másokhoz szóló kérések, a másokkal szembeni elvárások behatárolt voltának érzékeltetője: *reasonable request, demand* ('méltányos' kérés, követelés).

Amint a fentiekből tapasztalhattuk, az 'ésszerűség' fogalma fokozatosan telítődik gyakorlatias jelentésösszetevőkkel, aminek magyarázatát WIERZBICKA a brit felvilágosodás eszmerendszerében látja, jelesen abban a tényben, hogy értelmezésében a brit filozófiai gondolkodás – szemben a 'tisza ész', a descartes-i homo rationalis jellemzőivel – inkább a tényekre, az empirikus valóságra összpontosít ('ésszerű az, ami a tapasztalatainkkal megegyezik',

'ami számunkra jó, megfelelő', 'ami túlzásoktól mentes' (I. J. LOCKE *The reasonableness of Christianity* című munkája). Megjegyzem, a szerző mindegyik elemzett szó jelentésváltozásában meghatározó szerepet tulajdonít az angol felvilágosodás filozófiájának, kiváltképpen LOCKE-nak. Annak eldöntése, hogy milyen mélységű befolyással lehet a filozófia egy közösség gondolkodásának alakulására, nem a jelen ismertetés feladata, de megítélesem szerint WIERZBICKA véleményének árnyalásaként annak lehetőségét sem zárhatjuk ki, hogy a filozófiai gondolkodás minden eszmerendszerből az adott kultúrában már meglévő és előnyben részesített értékekre, sajátosságokra figyel, illetve azokat alakítja a saját képére.

Igaz, csak három lap erejéig, de a tárgyalt fogalmak összevető kulturális szemantikai kutatásának lehetőségét is felvillantja az angol *reasonable* és francia *raisonnable* szavakon keresztül (138–40). Levont következtetései egybecsengenek azzal, amit az előbbieken angol–magyar viszonylatban is sejtettünk. Először is a két szó jelentései nem feleltethetők meg egymásnak, legfőképpen azért nem, mert az angol használati lehetőségei sokkal gazdagabbak, másodsor kontextusuk is más. (A franciában, miképpen a magyarban, nem léteznek például a *reasonable time*, *reasonable force* stb. kifejezések.) Találkozunk olyan esetekkel is, amikor a jelentések látszólag fedik egymást. Mind az angol, mind a francia használja a 'személy' szó jelzőjeként (*reasonable person – une personne raisonnable*), de az angolban a használati kör szűkebb: az *Elle devrait être plus raisonnable à son âge* ('Több eszének kellene lennie az ő korában.') mondat jelzője például nem adható vissza az angol változattal. Máskor úgy tűnik, a szemantikai vonzat ugyanaz (*prix raisonnable*, *reasonable price*), a jelentések mégsem fedik egymást: az angol szerkezet ugyanis az ár elfogadhatóságára helyezi a hangsúlyt, a francia viszont a jogos, indokolt voltára. (A fogalmak fordításának problematikája mind a fordításelméletet, mind a fordítás gyakorlatát szüntelen foglalkoztató kérdés.)

A 3. rész (*Anglo Culture Reflected in English Grammar*), az angol grammatikában benne rejlő kulturális tanítások megfejtésére vállalkozik a kauzális rendszeren és az episztemológiai kifejezéseken keresztül. A témaválasztás értékét növeli, hogy a nyelvtan és a kultúra viszonyát vizsgáló tanulmányok száma még a kulturális nyelvészetben sem sok, noha a gondolat, hogy a szavakhoz hasonlóan a grammatikai kategóriák is jelentések hordozói, illetve hogy a nyelvek a grammatikájuk természetében is különböznek, az elmélet szintjén régóta jelen van a nyelvről való gondolkodásban (HUMBOLDT, SAPIR, WHORF).

A grammatika arról szól, erősíti meg WIERZBICKA, hogy bizonyos jelentések olyan fontosá válnak a közösség számára, hogy nemcsak a lexikonban jelennek meg, hanem grammatikalizálódnak, azaz a nyelv szerkezetének összetevőjévé válnak. Ha valaki ismeri az orosz kultúrát, tud a meghittség, az emóciók magas értékéről, nem lepi meg a becézés formai lehetőségeinek gazdagsága. A neveknek számtalan becéző alakjuk van (*Ivan* → *Vanja*, *Vanecska*, *Vanjusa*, *Vanjusenka* stb.), a *Vanjusa*, *daj mne sztakancsik vodicsku* ('Vanjusa, adj egy poharacska vizecskét') mondatban pedig minden főnév kicsinyítő képzővel ellátva (l. még WIERZBICKA 1992.). Az angol ezzel szemben gazdag kauzatív rendszerrel bír, amit a számos *make*, *have*, *let* konstrukció jelez (l. még WIERZBICKA 1988.). De miért fektet ily nagy figyelmet az események, történések oksági viszonyainak pontos megjelenítésére? A választ WIERZBICKA szerint az individualizmus XIX. századi kialakulásában, valamint az amerikai demokrácia fejlődésében kell keresnünk. Az angolszász társadalmakban fontossá vált értékek, így az egyenlőség elve, az individuum fokozott védelme, szabadságának sért-

hetetlensége nem egyeztethető össze a másoknak való alávetettség állapotával, parancsok, követelések teljesítésével. A dolgoknak persze ott is meg kell lenniük, a kényszerítés látszatát elkerülő árnyalt alakzatok (whimptive formák, a *would you, will you do, could you, would you mind doing X* stb. kifejezések) tehát valójában a szükségszerűség és a személyes autonómia védelmének harcából születtek. Az egyén szabadságának hangsúlyai különfélék a német, orosz stb. közösségekben, így eltérő a másokra való ráhatást megjelenítő eszközrendszer is. Korábbi tanulmányára támaszkodva (2002.) ebben a könyvben az orosz formák és a szociokulturális tanítások összefüggéseit tárja elénk.

A 7. fejezet (The Rise of Epistemic Phrases in Modern English) a szemantikai kutatók egyik izgalmas területével, az episztemikus kifejezésekkel foglalkozik. Magas számuk (*I think, I suppose, I guess, I gather, I presume, I believe, I find, I expect, I take it, I understand, I imagine, I bet, I suspect, I assume*) arra utal, hogy az angol kultúrában fontos az ismeretek behatároltságának jelzése, illetve annak érzékeltetése, hogy minden, amit mondunk, csupán próbálkozás az igazság visszaadására. (I. LOCKE, An essay concerning human understanding, 1690/1959.). A felvilágosodás filozófiájának szerepét az eredeti jelentések módosításában itt is a korszakot megelőző és az utána következő munkákkal igazolja. THOMAS MORE Dialogue of Comfort against Tribulation (1557.) című írásának elemzéséből például azt a következtetést tudta levonni, hogy a XVI. században a kételkedést, a bizonytalanságot jelző kifejezések skálája szűkebb volt a bizonyosság és meggyőződés megerősítését szolgálóknál (*I doubt not, I nothing doubt, I think verily, I verily suppose, I suppose surely* stb.). A két utóbbi határozós szerkezet a meggyőződés hiányára utaló mai *I suppose*-tól eltérően a biztosság, bizonyosság érzékeltetője volt.

Változáson ment keresztül *I believe* forma is. Shakespeare-nél az *I believe* még az „azt gondolni, hogy az, amit valaki mond, igaz” értelemben fordult elő, s mindig személyhez kötődött: *do not believe him*. A XVIII. század végére már erős asszociációs kapocs fűzte a *reason* szóhoz (*I have reason to believe*), s ezzel nem mások szavainak igaz volta került előtérbe, hanem az, hogy valaki mit gondol és miért.

A szerző több évtizedes igen termékeny elméleti munkásság és empirikus kutatások hosszú sorának birtokában vállalkozott a jelen kötet megírására, amely összegzés és egyben továbblépés is. Egyrészt teljes és biztos elméleti alapokat nyújt a kulturális szemantikai vizsgálatokhoz, másrészt elemzései meggyőzően bizonyítják, hogy módszerük követésével a nyelvi jelenségek új, tágabb megvilágításba helyezhetők, s eddig fel nem tárt sajátosságaik válhatnak elérhetővé a leírás számára. Mindezek alapján melegen ajánlom a kulturális szemantikát megismerni kívánók, az azt művelők figyelmébe, de haszonnal forgathatják a fordítástudomány elméletével és gyakorlatával foglalkozók is, sőt világos stílusának, didaktikus felépítésének köszönhetően (az egyes fejezeteket összegzések zárják, a 4. rész pedig a könyv következtetéseinek foglalata) az angol és interkulturális tanulmányok kiegészítő olvasmánya lehet.

A hivatkozott irodalom

- GODDARD, CLIFF – WIERZBICKA, ANNA 1994. Semantic and lexical universals: Theory and empirical findings. John Benjamins, Amsterdam.
- GODDARD, CLIFF – WIERZBICKA, ANNA 2002. Meaning and universal grammar: Theory and empirical findings. John Benjamins, Amsterdam.

- MCARTHUR, TOM 1998. *The English Languages*. Cambridge University Press, Cambridge.
- KACHRU, BRAJ 1985. Standards, codification and sociolinguistic realism: The English language in the outer circle. In: RANDOLPH QUIRK – HENRY G. WIDDOWSON eds., *English in the world: Teaching and learning the language and literatures*. Cambridge University Press, Cambridge.
- NOVAK, MICHAEL 1972. *The Rise of the Unmeltable Ethnics: Politics and culture in the seventies*. Macmillan, New York.
- PARKER, DAVID 2001. The modern banyan tree: English, culture and Western modernity. An inaugural lecture at the Chinese University of Hong Kong. [Http://www.cuhk.edu.hk/puo/prof/index.htm](http://www.cuhk.edu.hk/puo/prof/index.htm).
- QUIRK, RANDOLPH – SVARTVIK, JAN – LEECH, GEOFFREY – GREENBAUM, SYDNEY 1985. *A comprehensive grammar of the English language*. Longman, London.
- WIERZBICKA, ANNA 1972. Semantic primitives. Athenäum, Frankfurt am Main.
- WIERZBICKA, ANNA 1985. Different cultures, different languages, different speech acts: English vs. Polish. *Journal of Pragmatics* 9: 145–78.
- WIERZBICKA, ANNA 1988. *The Semantics of Grammar*. John Benjamins, Amsterdam.
- WIERZBICKA, ANNA 1991. *Cross-cultural pragmatics: The semantics of human interaction*. Mouton de Gruyter, Berlin.
- WIERZBICKA, ANNA 1992. Semantics, culture, and cognition: Universal human concepts in culture-specific configuration. Oxford University Press, New York.
- WIERZBICKA, ANNA 1996. *Semantics: Primes and universals*. Oxford University Press, Oxford.
- WIERZBICKA, ANNA 1998. German cultural scripts: Public signs as a key to social attitudes and cultural values. *Discourse and Society* 9/2: 241–82.
- WIERZBICKA, ANNA 1999. *Emotions across languages and cultures: Diversity and universals*. Cambridge University Press, Cambridge.
- WIERZBICKA, ANNA 2002. Russian cultural scripts: The theory of cultural script and its applications. *Ethos* 30/4: 401–32.

SZILI KATALIN